

Є. В. МАКСИМОВ

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Питання про походження зарубинецької культури, не дивлячись на його важливість, досі ще не вирішено. Про це свідчить наявність численних поглядів, які можна загалом об'єднати у три концепції: автохтоністську, міграціоністську та так звану історичну.

Найранішою за часом виникнення є автохтоністська концепція — погляд про місцеве походження зарубинецької культури. Засновником її є В. В. Хвойка, який вбачав прямі генетичні зв'язки між зарубинецьким та місцевим (придніпровським) населеннями скіфського часу¹.

Згідно поглядів прихильників В. В. Хвойки, зарубинецька культура, що виникла у Середньому Придніпров'ї, була подальшим кроком у розвитку місцевих придніпровських племен скіфської доби, які після краху Скіфської держави поступово повернулися до попередніх навичок, послаблених впливом власне скіфської культури у VII—III ст. до н. е. Таких поглядів дотримуються О. І. Тереножкін², Б. М. Граков, Г. І. Мелюкова³, П. Д. Ліберов⁴, В. Г. Петренко⁵ та ін.

Проте не всі дослідники — прибічники теорії місцевого походження вважають правобережні племена Північної Скіфії попередниками зарубинецької культури. На думку В. М. Даниленка⁶ та Л. Д. Поболь⁷, єдиним предком зарубинців була підгірсько-милоградська культура, пам'ятки якої відомі на території Середнього та Верхнього Придніпров'я.

Діаметрально протилежними є погляди прибічників міграціоністської концепції, яка виникла у 1906 р. — трохи пізніше автохтоністської. Її автором є німецький дослідник П. Рейнеке. Міграціоністи твердять, що зарубинецька культура не могла скластися на основі будь-якої місцевої попередньої культури тому, що між ними немає нічого спільного в тих головних рисах, які визначають кожну археологічну культуру, а саме: в території поширення, топографії пам'яток, поховальному

¹ В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Приднепровье. — ЗРАО, новая серия, т. XII, вып. 1—2, стор. 189.

² А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 240—242.

³ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Две археологические культуры в Скифии Геродота. — СА, XVIII. М., 1953, стор. 126, 127.

⁴ П. Д. Либеров. К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине. — КСИИМК, вып. XXXIV. М., 1950, стор. 83.

⁵ В. Г. Петренко. Культура племен Правобережного Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. э. — МИА, № 96. М., 1961, стор. 100.

⁶ В. Н. Даниленко. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР. — Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, стор. 240—244.

⁷ Л. Д. Поболь. Поселение и могильник зарубинецкой культуры в Чаплине. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1960, стор. 17.

обряді, типах жител, посуду та прикрас. Пояснити появу зарубинецької культури на Придніпров'ї можна, на їх думку, лише фактом міграції племен, які прийшли сюди вже з готовими ознаками культури. На думку П. Рейнеке⁸, К. Такенберга⁹ та деяких інших західних дослідників, такими племенами-переселенцями були стародавні германці. Польський дослідник Ю. Костжевський¹⁰ доводить західнослов'янську приналежність пришельців — це були нащадки лужицьких племен, що до того жили на території сучасної Польщі.

Ю. В. Кухаренко вважає, що зарубинецька культура склалася у західних районах Прип'ятського Полісся завдяки проникненню сюди із заходу племен пізньопоморської культури. З Полісся — своєї батьківщини — зарубинецькі племена просунулися на схід та південь, в тому числі у Середнє Придніпров'я¹¹. Д. О. Мачинський дотримується тієї думки, що місцем формування зарубинецької культури Середнього Придніпров'я було не Полісся, а територія басейну верхньої Вісли. Інші групи зарубинецької культури — поянештська (дністровська), прип'ятська, верхньодніпровська — виникли на своїх місцях в результаті трансформації різних груп пізньопоморських племен, які в цей час просувалися з своєї первісної території — західного Помор'я — на південь та схід¹².

Нарешті, прибічники третьої концепції походження зарубинецької культури, яку слід за В. П. Петровим (одним з її авторів) назвати історичною¹³, намагаються пояснити виникнення зарубинецької культури зміною історичної обстановки у Центральній та Східній Європі, появою нових племен-переселенців, утворенням нових сфер впливу, нових форм соціально-економічних відносин в середовищі самих місцевих племен. Отже, прибічники цієї концепції не відкидають цілком положень автохтоністів, не заперечують і ролі міграцій у створенні зарубинецької культури¹⁴. Так, П. М. Третьяков вважає, що причинами виникнення зарубинецької культури були зовнішні обставини — просування на Подніпров'я сарматів, активізація кельтських, дакійських та поморських племен в ході їх боротьби проти Римської імперії та, головне, зміни в економіці та суспільних відносинах племен, які й обумовили в значній мірі племінні пересування. Культура полів поховань являє собою археологічний вираз цього нового історичного періоду. Вона утворилася завдяки схрещенню місцевих середньодніпровських та західних племен лужицько-поморської культури при значному впливі латенської та дакійської культур. Місцем виникнення зарубинецької культури П. М. Третьяков вважає північну та північно-західну частину Правобережжя. Тут за існування Скіфської держави мешкали стародавні племена, які зберегли у своїй культурі, зокрема кераміці, виразні традиції попередньої — чорноліської доби, що свідчать про майже повну відсутність впливу скіфів. Коли останні під тиском сарматів відійшли на південь, ці племена виявилися найчисельнішою і найсильнішою гру-

⁸ P. Reinecke. Aus der russischen archäologischen Literatur.— Mainzer Zeitschrift, t. I. Mainz, стор. 42—50.

⁹ K. Tackenberg. Zu den Wanderungen der Ostgermanen.— «Mannus», 22. Leipzig, 1930, стор. 268—295.

¹⁰ I. Kostrzewski. Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach. Poznań, 1961, стор. 103.

¹¹ Ю. В. Кухаренко. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— СА. М., 1960, № 1, стор. 289—300.

¹² Д. А. Мачинский. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— КСИИ, вып. 107. М., 1966, стор. 3—8.

¹³ В. П. Петров. Давні слов'яни та їх походження.— «Український історичний журнал», 1963, № 4, стор. 37, 38.

¹⁴ Е. В. Махно. Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Приднепровье.— СА, XXIII. М., 1955, стор. 81—100.

пою населення між Середнім Дніпром та Верхнім Дністром і поклали початок зарубинецькій культурі¹⁵.

Наявність в науці таких суперечливих поглядів свідчить про те, що поряд з позитивними рисами у кожній з трьох концепцій є слабкі місця. Саме вони й не дають змоги вважати проблему походження зарубинецької культури остаточно вирішеною. Так, теорія місцевого походження зарубинецької культури не може задовільно пояснити факт існування ґрунтових могильників і поховального обряду трупоспалення, маловідомих для пізньоскіфського часу цієї території, зате добре відомих у Центральній Європі. Так само не вдається провести еволюційну лінію розвитку місцевої чорнолощеної кераміки від чорноліських — ранньоскіфських до зарубинецьких форм. Міграціоністи ж обминають факти, які вказують на відмінності між зарубинецьким простим кухонним посудом і такою ж керамікою західних культур, з яких, за їх поглядами, виникла культура зарубинецька. Неясною залишається і локалізація території формування зарубинецької культури, з якої походили найраніші зарубинецькі комплекси та ін.

Ми вважаємо, що найближче до істини стоять прибічники історичної концепції. Археологічні матеріали свідчать про те, що зарубинецька культура є явищем новим. Багатьма своїми рисами вона відрізняється від попередніх культур басейну Середнього Дніпра та Центральної Європи. Вона є результатом якісних змін, що сталися при взаємодії різних компонентів.

У зв'язку з сказаним, пошуки прямих аналогій всіх елементів цієї культури в попередніх культурах Середнього Придніпров'я та західних територій не можуть дати позитивних наслідків. Зарубинецькій культурі властиві нові, характерні лише для неї риси. Вони можуть мати багато спільного з елементами культур попереднього часу і можуть, проте, не співпадати з ними.

Завданням цієї статті є аналіз головних складових частин, що характеризують зарубинецьку культуру, і порівняння їх з відповідними елементами інших попередніх культур — скіфської, підгірської, милоградської та поморської, кожна з яких, на думку різних дослідників, має право вважатися предком зарубинецької культури.

Спробуємо розглянути в такому розумінні територію, топографію поселень і могильників, влаштування жител, поховальний обряд, кераміку, прикраси одягу, напрямок торговельних та культурних зв'язків, використовуючи ті дані, якими володіє наука на сьогодні.

Т е р и т о р і я. При визначенні території зарубинецької культури слід мати на увазі, що її розміри і області змінювались з часом.

Як відомо, для раннього періоду зарубинецької культури були типові фібули середньолатенської конструкції. Знахідки гладких дротяних фібул, які вважаються одними з найраніших в цій групі, відмічені на Прип'яті (могильники Черськ, Отвержичі, Велемичі, Вороніне), у Верхньому Придніпров'ї (Чаплин), на Середньому Придніпров'ї (Корчувате, Зарубинці, Пирогів), зустрінуті і на Дністрі та Пруті (лукашівська культура), на Нижньому Дніпрі та в інших місцях¹⁶. Проте ці області вже лежать поза межами придніпровської зарубинецької культури.

Трохи пізнішими за часом виникнення є фібули з трикутним щитком на ніжці. У своїх ранніх варіантах вони виявлені лише в басейні Прип'яті, на Верхньому та Середньому Придніпров'ї (могильники Велемичі, Вороніне, Ремель, Чаплин, Корчувате, Вишеньки, Пирогів, Зарубинці). Такі фібули, на думку дослідників, властиві лише зарубине-

¹⁵ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, стор. 219.

¹⁶ А. К. Амброс. Фибулы юга Европейской части СССР.—САИ, Д1—30. М., 1966, табл. 18, схема 2.

цькій культурі. Знахідки двох вказаних типів ранніх фібул дозволяють окреслити первісну зарубинецьку територію, до складу якої входили: середня течія Прип'яті, Верхнє Придніпров'я (від гирла Березини до Сожа) та Середнє Придніпров'я (від гирла Десни до Росі).

Вказані області мають багато спільного у фізико-географічній характеристиці. Басейн Прип'яті та верхня течія Дніпра входять до складу Полісся — краю заливних луків, озер та боліт. Тут мало придатних для землеробства ділянок, зате багато випасів для худоби. Середнє Придніпров'я являє собою широку заплаву по лівому березі, а в деяких місцях, наприклад в районі на північ від Києва і на правому березі Дніпра, нічим не поступається поліським рівнинам.

Отже, зарубинецьке населення в ранній період своєї історії займало територію, розташовану по течії великих річок з лісовими та луковими берегами.

В попередній історичний період ця територія була заселена різними племенами. На заході, у верхів'ях Прип'яті, жили племена з культурою лужицького, а потім близького до нього — пізньопоморського типу, поширеного тоді в басейні Вісли. Середня і нижня течія Прип'яті та прилегла з півночі ділянка Верхнього Придніпров'я належали милоградським племенам. Середнє Придніпров'я, від Прип'яті до Росі, було заселене в північній своїй частині підгірським населенням, спорідненим племенам милоградської культури, а в південній частині жили місцеві племена Скіфії, так звані скіфи-орачі. Між підгірською та пізньоскіфською територіями знаходилася зона взаємного проникнення і контактів — тут відомі одночасні пам'ятки обох культур.

Існування цих культур в передзарубинецький час сприяло виникненню точок зору на походження зарубинців, які П. М. Третьяков відповідно назвав «західною», «скіфською» та «милоградською»¹⁷.

Топографія. При розгляді місцезонарубування ранньозарубинецьких пам'яток привертають до себе увагу дві особливості. По-перше, вони розміщені по берегах великих річок або в безпосередній близькості від них, по-друге, вони знаходяться у важкодоступних пунктах — на мисах високого річкового берега або ж, якщо берег низький і не має високих горбів, утворених ярами, що відгалужують окремі ділянки плато, серед боліт річкової заплави. Це є безперечним правилом ранньозарубинецької топографії, хоч інколи й відомі окремі нечисленні винятки, пов'язані, головним чином, з перебуванням ранньозарубинецького населення у дніпровській заплаві, яка була місцем господарської діяльності (випас худоби, виробництво заліза).

Такий вибір місць для поселення був зумовлений необхідністю оборони. На заході пересувалися тоді племена Повіслення — пізньопоморські та пшеворські. На півдні загрозу являли сарматські племена, які з'явилися тут на межі III—II ст. до н. е.¹⁸ Хоч, наймовірніше, відносини між сарматами та зарубинецьким населенням не носили характеру війни, постійна і серйозна небезпека існувала. Ось чому ранньозарубинецьке населення Лісостепу розміщувалося на придніпровських горбах, таких, як Старокиївська, Юрківська, Пирогівська чи Пилипенкова, гора Дивиця в Сахнівці. Можливо, що такі мисові поселення мали й штучні укріплення¹⁹.

У таких саме топографічних умовах знаходяться і найраніші зарубинецькі могильники. Яскравим прикладом цьому може бути Пирогівський комплекс²⁰, а також поселення і могильники поблизу Зарубинців та в Корчуватому.

¹⁷ П. Н. Третьяков. Вказ. праця, стор. 213.

¹⁸ Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957, стор. 215—242.

¹⁹ П. Н. Третьяков. Чаплинское городище. — МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 123.

²⁰ А. И. Кубышев, Е. В. Максимов. Пироговский могильник. — МИА, № 143 (друкується).

Як же пов'язується топографія ранньозарубинецьких пам'яток з пам'ятками попередньої історичної доби?

Поселення і могильники V—III ст. до н. е. Північної Скіфії, як правило, розміщені по берегах малих річок та струмків, у відкритій місцевості. Ніяких слідів укріплень поселення не мають (пам'ятки Канівщини поблизу с. Бобриця, Грищинці, Селище). Для південніших районів, які знаходилися по сусідству з войовничими скіфськими кочовими племенами, відомі укріплені поселення (городища Плескачівське, Пастирське, Шарпівське)²¹.

Поселення підгірської культури виявлені на краю борових терас або в заплаві, на піщаних дюнах, що не затоплювалися під час повені²². Ніяких укріплень ці поселення не мали, проте саме їх місцезнаходження серед боліт, озер, потоків можна розглядати як своєрідний захист від ворогів.

У таких приблизно умовах розміщувалися поселення поморської культури басейну Прип'яті та Західного Бугу (поселення поблизу с. Кусичі Брестської області)²³.

Щодо поселень милоградської культури, то більша їх частина розміщена на мисах і має укріплення у вигляді валів та ровів²⁴. Подекуди трапляються болотні городища, розташовані в заплаві, але також укріплені земляними валами.

Отже, в розміщенні ранньозарубинецьких пам'яток басейну Прип'яті і попередньої — пізньопоморської культури цієї території принципової різниці не існує. До того ж висновку можна дійти, розглядаючи топографію милоградських та зарубинецьких пам'яток Верхнього Придніпров'я. Матеріали ж Середнього Придніпров'я свідчать, що пізньоскіфські і підгірські поселення і могильники розміщувалися в інших місцевостях, ніж наступні, зарубинецькі. Очевидно, це слід пояснювати різною обстановкою: на зміну відносно спокійному життю прийшов час, коли необхідно було турбуватися про захист місць проживання. Там, де в скіфську добу було неспокійно, наприклад в басейні р. Тясмина, топографія розміщення скіфських поселень має ті ж особливості, що й зарубинецьких.

В л а ш т в а н н я ж и т е л. За своїми особливостями зарубинецькі житла поділяються на три типи: наземні, трохи заглиблені у землю та напівземлянкові. Для кожного району зарубинецької культури провідним є якийсь один з цих типів жител.

Наземні житла відомі для Верхнього Придніпров'я. Їх залишки виявлені при розкопках Чаплина, Мохова, Горошкова та інших зарубинецьких пам'яток. Це були невеликі, в середньому 4×6 м, прямокутної форми споруди стовпової конструкції: стіни їх склалися з горизонтальних колод, затесані кінці яких входили у вертикальні пази стовпів-стояків, вкопаних у землю. Підлога була земляною, як і по всьому Придніпров'ї. Важливою особливістю конструкції є відсутність глиняної обмазки стін. У центральній частині житла знаходилося вогнище, яке являло собою округле заглиблення в підлозі діаметром 0,7—0,8 м, заповнене камінням²⁵.

У Середньому Придніпров'ї існували трохи заглиблені в землю житла невеликих розмірів (10—15 м²), прямокутних в плані обрисів.

²¹ В. Г. Петренко. Вказ. праця, стор. 57, 83.

²² В. М. Даниленко. Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р. — АП, т. VI. К., 1956, стор. 5—16.

²³ В. Б. Никитина. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине. — СА. М., 1965, № 1, стор. 199, 204.

²⁴ О. Н. Мельниковская. Памятники раннего железного века Юго-Восточной Белоруссии. — КСИА, вып. 94. М., 1963, стор. 9.

²⁵ П. Н. Третьяков. Чаплинское городище, стор. 123—128.

Стіни жител являли собою дерев'яний, легкого типу каркас з плоту, обмазаного глиною. Залишки таких стін у вигляді шматків глиняної обмазки з відбитками жердин та пруття є звичайними знахідками середньодніпровських поселень²⁶. В житлах на рівні підлоги споруджувалося невелике кам'яне вогнище або ж глинобитна піч, перед якою викопувалася неглибока яма діаметром до 0,5 м.

На території Полісся відомі лише напівземлянкові житла, заглиблені у ґрунт до 1 м (Велемичі), форма їх прямокутна, розміри близько 4×6 м. При дослідженні таких жител не знайдено стовпових ям, як у

Зарубинецька культура (1-3)	Наземні житла		Напівземлянки	
	План	Фас	План	Фас
Полісся				
Верхнє Придніпров'я				
Середнє Придніпров'я				
Памарська культура				
Милоградська культура				
Півнісхідська культура				

Рис. 1.

Верхньому Придніпров'ї. Ця обставина дозволяє припустити, що стіни прип'ятських жител являли собою дерев'яний зруб з горизонтально покладених колод. Подібна конструкція відома для деяких місцевостей і різних історичних періодів²⁷. Вогнище за розмірами та будовою було аналогічне придніпровським²⁸.

Необхідно відмітити одну характерну деталь, властиву всім трьом районам поширення зарубинецької культури. Це — ями господарського призначення, ями-льохи, які споруджувалися поблизу жител.

Щодо жител попередньої доби, то вони мають такі характерні особливості (рис. 1).

Милоградські житла були трохи заглиблені у материк (до 0,5 м). Вони різноманітні за розмірами і формою — від 10 до 50 м², від округлих в плані до прямокутних (останніх більше). Всі ці житла мали невелику бокову прибудову. При розкопках завжди зустрічаються численні ями від стовпів, що йшли вздовж стін, проте глиною милоградські

²⁶ В. А. Бугусевич и Н. В. Линка. Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ г. Канева. — МИА, № 70, стор. 115; Е. В. Махно. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. — МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 100.

²⁷ F. Schlette. Die ältesten Haus und Siedlungsformen des Menschen. — Ethnographisch — archäologische Forschungen. Berlin, 1958, стор. 111—126.

²⁸ Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века на территории Полесья. — САИ, Д1—29. М., 1961, стор. 50—52.

житла не обмазувалися. В центрі житла знаходився стовп, який підтримував покрівлю. Поблизу жител викопувалися ями-льохи²⁹.

Конструкція жител лісостепової Скіфії IV—III ст. до н. е. відома з розкопок Пастирського городища. Це були невеликі (3,5×4 м) прямокутні в плані споруди, трохи заглиблені (до 0,5 м) в ґрунт. На підлозі, біля однієї з стін, знаходилося вогнище. Стіни жител робилися з плоту і обмазувалися глиною. Ями-льохи споруджувалися всередині жител³⁰. Подібні житла відомі поблизу Канева (Велике Скіфське городище)³¹ та в інших місцях Північної Скіфії.

Про житла поморської культури відомо, що це були споруди розміром 4×5 м прямокутної в плані форми, з кам'яним вогнищем біля однієї з стін. Стіни були дерев'яні, зрубної конструкції³².

Наведені дані свідчать, що у влаштуванні жител різних районів ранньозарубинецької культури і попередніх культур є чимало спільних рис.

Так, напівземлянкові житла Полісся схожі за конструкцією з жителями пізньопоморської культури, яка існувала тут раніше. Зарубинецькі житла Середнього Придніпров'я подібні до пізньоскіфських жител цієї території своїми розмірами, плотовими, обмазаними глиною стінами, наявністю ям-льохів. Такі ж господарські ями існували і на Верхньому Придніпров'ї як в мілоградський, так і в зарубинецький час. Житла цих двох культур об'єднує їх наземне розташування, стовпова конструкція стін, відсутність глиняної обмазки. Різниця їх лише бокова прибудова мілоградських споруд.

Поховальний обряд. Всі три основні групи пам'яток зарубинецької культури мають багато спільних рис в поховальному обряді. До них належать: 1) зовнішній вигляд могильників, які не мають тепер ніяких відмітних ознак, хоч в давнину над ними, безперечно, існували якісь дерев'яні споруди; 2) неглибокі поховальні ями (0,3—0,8 м від сучасної поверхні) круглої, овальної або прямокутної форми; 3) переважна кількість поховань — це трупоспалення ямного або урнового типу; 4) наявність поховального інвентаря — ритуальний посуд, інколи предмети особистого вжитку, прикраси.

Проте існують і локальні відмінності. До числа їх відносяться: наявність для кожного району різних форм могильних ям, різна їх орієнтація, місцезнаходження поховального інвентаря, співвідношення ямних та урнових трупоспалень, присутність трупопокладень, залишків ритуальної їжі, різних типів прикрас, зброї.

Найбільше відхилень від середньої норми мають поховання Верхнього Придніпров'я. Всі вони являють собою ямні трупоспалення, тоді як на території Прип'яті та Середнього Придніпров'я цей вид поховань хоч і був провідним, проте не єдиним — їх тут зафіксовано від 75 до 90%. На Верхньому Придніпров'ї могильні ями орієнтовані вздовж течії річки, а в інших районах зарубинецької культури — впоперек. Ритуальні посудини, зброя, маловідома в інших районах, знаходились справа від залишків небіжчика (якщо дивитися проти течії річки), а в могильниках Полісся та Середнього Придніпров'я — зліва. Тут відомі і поодинокі трупопокладення.

Інші важливі риси поховального обряду Полісся і Середнього Придніпров'я не співпадають. Так, на Середньому Придніпров'ї майже в кожному другому похованні трапляються залишки ритуальної їжі —

²⁹ О. Н. Мельниковская. Памятники раннего железного века Юго-Восточной Белоруссии, стор. 10.

³⁰ Щоденники А. Т. Сміленко та Г. Т. Тітенко. Науковий архів ІА АН УРСР.

³¹ В. А. Богусевич. Канівська археологічна експедиція. — АП, т. III. К., 1952, стор. 153.

³² В. Б. Никитина. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине, стор. 199—201.

необпалені кістки домашніх тварин, тоді як з трьох сотень поховань Прип'яті вони виявлені лише у восьми могилах. Урнових захоронень на Середньому Придніпров'ї значно більше (Корчуватівський могильник — 31%, Пирогове — 13%, Велемичі або Вороніне — лише 3—5%). Місцевою особливістю середньодніпровського поховального обряду є наявність повних трупопокладень.

Усі ці відмінності були обумовлені різними причинами, серед яких, на нашу думку, важливу роль відіграли поховальні традиції попередніх культур, які стикалися з зарубинецькою (рис. 2).

Поховання лісостепового населення Середнього Придніпров'я пізньоскіфського часу відомі на підставі даних, одержаних при розкопках

Зарубинецька (1-3) та попередні культури (4-7)	Могильники		Поховання				Інвентар		
	Грунтові	Курганні	Ямні	Урнові	Гілоплек-гавання	Метали-фи	Кераміка	Фібули	Зброя
Полісся	○		○	○		○	○	○	
Верхнє Придніпров'я	○		○			○	○	○	◎
Середнє Придніпров'я	○		◎	○	○	○	○	○	○
Пізньюскіфська	○	○	○		○		○	○	○
Підгірська	○				○				
Милоградська	○		○				○	○	
Помарська	○		○	○			○	◎	○

○ Багато до 100% ◎ Середньо до 50% ○ Мало до 10%

Рис. 2.

Бобринського, Берестнягівського, Курилівського, Грищинського могильників Канівщини та інших місць. Вони мали вигляд підкурганних або безкурганних ям, орієнтованих, в основному, по лінії схід—захід. Могили більш заможних небіжчиків облицьовувалися деревом і мали дерев'яний дах. Рядові поховання не містили дерев'яних конструкцій. Померлого клали в неглибоку, до 1 м, прямокутну яму головою на захід. Відомий і обряд трупоспалення — безпосередньо в могилі або ж на стороні, що властиво для найпізнішого періоду: тоді в могилу клали купку кальцинованих кісток і непошкоджені вогнем речі поховального інвентаря, тобто робили те ж саме, що й в зарубинецьку добу. Інвентар рядових поховань складався з звичайних горшків з відігнутими вінцями, лощених мисок із загнутим до середини або ж прямим краєм, м'ясої ритуальної їжі³³, прикрас та предметів туалету, зброї — стріл, мечей, списів.

Поховальний обряд підгірської культури вивчений недостатньо, нам відомі лише окремі поховання, виявлені в с. Підгірці та Рудяки. Це безкурганні трупопокладення. Померлого клали на спину, головою на захід, кінцівки прямі, витягнуті. У могилах знайдено різноманітні,

³³ В. Г. Петренко. Культура племен Правобережного Середнього Придніпров'я в IV—III вв. до н. е., стор. 86—96.

характерні для підгірської культури, прикраси³⁴; проте не виключена можливість, що до складу поховального інвентаря входили і посудини.

Поховання мілоградської культури являють собою ґрунтовні могили без будь-яких зовнішніх ознак. У пізніх мілоградців існував лише один обряд поховання — трупоспалення на стороні. Очищені від вугілля і попелу кістки померлого складалися в круглі або овальні за формою ями. Іноді поховання супроводжувались інвентарем — фрагментами посудин, глиняними грузилами, бронзовими або залізними речами, кусочками вохри, зубами жертвних тварин³⁵. Орієнтовані ці ями трупоспалення на північний схід — південний захід, до річі, так само, як і поховання Чаплинського верхньодніпровського зарубинецького могильника.

Для пізнього етапу поморської культури властива різноманітність обрядів і поховальних споруд. Могильники невеликі ґрунтовні без наземних ознак. Обряд трупоспалення на стороні. Перепалені кістки, очищені або ж з вугіллям, вміщувалися найчастіше в урни. Проте відомі і ями трупоспалення, а також підкльошові, ящикові та інші. Поховальний інвентар досить різноманітний і складається з керамічних виробів — горщиків, мисок, глеків, кухлів, кришок, а також шпильок, фібул, браслетів, кілець, намистин. Предмети озброєння зустрічаються рідко³⁶.

Отже, можна дійти висновку, що відмінності в поховальному обряді різних районів зарубинецької культури в певній мірі пояснюються їх збіжністю з поховальними традиціями попередніх культур зарубинецької території, хоч цілковитої відповідності не спостерігається. Зарубинецький поховальний обряд — це явище специфічне, яке має свої, властиві тільки йому риси, які не можна пояснити механічно, вивести їх з якоїсь «празарубинецької» культури — поморської, скіфської лісостепової, мілоградської або підгірської.

У процесі вивчення окремих областей зарубинецької культури такі спроби робилися багатьма дослідниками. Так, наприклад, П. Д. Ліберов доводив, що «розгляд питання про розвиток поховального обряду з трупоспаленням в скіфський час і в часи полів поховань, а також встановлення досить значних спільних рис цих культур, що проявляються в поховальному обряді та інвентарі, дозволяє припустити наявність на Київщині єдиної етнічної основи з часів бронзової доби до самого передслов'янського часу»³⁷.

Дійсно, значне скорочення у IV—III ст. до н. е. «скіфської вуалі» сприяло реставрації в пізньоскіфський час стародавніх поховальних звичаїв місцевого населення, відродженню обряду трупоспалення, зникненню надмогильних насипів-курганів. Проте зарубинецькі поховання мають численні і важливі особливості, які відрізняють їх від пізньоскіфських могил з трупоспаленням. Це обов'язкова кремація на стороні, інше влаштування могил, інший склад поховального інвентаря (є фібули, чорнолощені горшки, кухлики, відсутня зброя, античні імпорتنі речі). Усе це давало підстави дослідникам, які розглядали зарубинецьку культуру в цілому, твердити, що «спірним залишається положення про формування зарубинецької культури на підставі скіфської. Різка відмінність в поховальних обрядах робить цю тезу непридатною»³⁸.

На матеріалах Південної Білорусії Л. Д. Поболь прийшов до висновку, «що зарубинецька культура у Верхньому Подніпров'ї виникла

³⁴ А. П. Савчук. Бескурганное погребение в с. Рудяки на Киевщине. — КСИА, вып. 1. К., 1952, стор. 57.

³⁵ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, стор. 13.

³⁶ В. Б. Никитина. Поморская культура. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1965, стор. 14.

³⁷ П. Д. Либеров. Вказ. праця, стор. 83.

³⁸ А. П. Смирнов. Некоторые нерешенные задачи археологии раннего железного века. — КСИА, вып. 94. М., 1963, стор. 6.

на основі ранішої місцевої культури милоградського типу»³⁹. Про це свідчать, на його думку, і особливості поховального обряду. Зроблений Л. Д. Поболем висновок дійсно підтверджується наявністю значної схожості між поховальним обрядом милоградської та зарубинецької культур у Верхньому Придніпров'ї: і для одної, і для другої властиві поховання єдиного типу — ямні трупоспалення, з однаковою орієнтацією могильних ям і місцерозташуванням могильників відносно поселень. Проте склад і розміщення поховального інвентаря тут різні. Ці та інші дані (зокрема, несхожість керамічного комплексу) дали підстави іншим дослідникам твердити, що «висловлена точка зору про генетичну спадковість між пам'ятками підгірського та милоградського типу і зарубинецькими не підтверджується аналізом багатьох матеріалів Білорусії»⁴⁰.

Ю. В. Кухаренко відстоює ідею походження зарубинецької культури від пізньолужицьких та пізньопоморських племен, для яких характерними є могильники Полісся і Волині типу Могилян та підкльшових. Між цими пам'ятками та зарубинецькими спостерігаються певні спільні елементи, до числа яких можна віднести безкурганний вигляд могильників, панування обряду трупоспалення, існування довгастих могильних ям⁴¹. Проте ці риси властиві і милоградським похованням. А зарубинецькі поховання Середнього Придніпров'я, на думку Ю. В. Кухаренка, мають свої особливості, невідомі в Поліссі, де складалася зарубинецька культура: повні трупопокладення, велика кількість урнових поховань та поховань з ритуальною м'ясною їжею. Тому дослідники робили небезпідставний висновок, що «висловлювання Ю. В. Кухаренка відносно експансії «західновенедських» праслов'ян в Середнє Подніпров'я не мають під собою археологічної основи»⁴².

На думку Д. О. Мачинського, зарубинецька культура походить від поморської. Помітні відмінності між різними зарубинецькими групами він пояснює в першу чергу тим, що «різні локальні варіанти зарубинецької культури виходять з різних груп поморських пам'яток басейнів Вісли і Одеру», а також впливами і контактами з різними місцевими культурами. Проте остання теза заперечується самим автором, який вважає, що «матеріал з переконливістю свідчить про відсутність прямої спадковості між зольничною і зарубинецькою культурами на Середньому Дніпрі»⁴³.

Наведені нами дані, зокрема про особливості поховального обряду, не підтверджують цього положення Д. О. Мачинського.

Інші матеріали зарубинецького комплексу, зокрема кераміка, свідчать про це ж.

Кераміка. Знайдена на зарубинецьких пам'ятках кераміка складається з ліпних простих і лошених посудин та уламків грецьких амфор.

У кількісному відношенні на поселеннях переважають прості (кухонні) посудини (70—80%), у могильниках же зустрічається значно більше лошеного (столового) посуду (80—90%).

Матеріали могильників, де виявляються, як правило, цілі посудини, а також поселень дають змогу розділити зарубинецьку ліпну кераміку на шість основних видів: горшки, миски, площки, кухлі, стопки, покритишки. Всього на могильниках знайдено близько 350 горщиків, понад 450 мисок, до 150 кухлів, до 20 стопок. Такі характерні форми посудин

³⁹ Л. Д. Поболь. Поселение и могильник зарубинецкой культуры в Чаплине, стор. 16.

⁴⁰ О. Н. Мельниковская. Вказ. праця, стор. 19.

⁴¹ Ю. В. Кухаренко. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры, стор. 291.

⁴² А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 242.

⁴³ Д. А. Мачинский. Вказ. праця, стор. 7.

можна виділити для кожної локальної території зарубинецької культури.

Для Полісся властиві горшки витягнутих пропорцій з чітко вираженими і високо розташованими плічками, невеликими, трохи відхиленими назовні вінцями. Зовнішня поверхня, як правило, лощена або вигладжена, коричневого, рідше — чорного кольору. Орнамент зустрічається рідко і має вигляд пальцевих вдавлень або косих насічок по плічках чи валику, розміщеному по плічках, або ж псевдовушок — «підковок». Другою характерною групою поліських горшків є посудини з високо піднятими, але слабо вираженими плічками, невеликими, майже прямими вінцями, з лощеною або вигладженою поверхнею коричневого кольору. Третю численну групу становлять горшки з опущеними, майже до середини висоти, плавно вигнутими плічками і різко відігнутими назовні вінцями. Поверхня їх чорнолощена або коричнева — шорстка чи хропувата. Орнамент — борозенка в основі шийки (у лощених) або рельєфний валик по плічкам (у хропуватих).

Найчастіше тут трапляються опуклобокi миски з високими плічками та плавно відігнутими назовні невеликими вінцями з округлими краями. Поверхня їх коричневого кольору, вигладжена, інколи лощена. Знайдено багато кувлiв (74 з 134) — невеликих лощених посудин з вушком біля краю вінець, а також майже всі відомі стопки (18 з 19), які являють собою маленькі посудинки конусоподібної форми з нерівною, бугристою, іноді вкритою розчосами поверхнею. Всі вони зустрінуті у похованнях.

Для Верхнього Придніпров'я характерні біконічні горшки з ребристим зламом низьких плічок. Вінця відігнуті назовні. Поверхня лощена, коричневого кольору. Орнамент — косі насічки по краю вінець або вертикально пролощені борозенки — зустрічається рідко.

Другою характерною групою верхньодніпровських горшків є опуклобокi посудини з плічками до середини висоти. Вінця плавно відігнуті назовні. Орнамент — косі насічки по краю вінець. Зроблені горшки з добре відмученої глини, мають лощену поверхню. Третя група горшків — опуклобокi посудини з шорсткою чи хропуватою поверхнею. Орнамент — ямки по краю вінець, валик по плічках (рис. 3).

Тут же знайдені високі тонкостінні опуклобокi миски коричневого кольору із заглаженою поверхнею. Плічка високі, відокремлені від шийки борозенкою, напівкруглої форми вінця різко відігнуті назовні. Другою групою верхньодніпровських мисок є високі, товстостінні, гострореберні посудини з припіднятими плічками, конічним тулубом, трохи відігнутими назовні вінцями дугovidної форми із заокругленим краєм.

Трапляються шорсткі конічної форми плошки на піддоні.

Для Середнього Придніпров'я найтипівішими є горшки: 1) опуклобокi, з плічками, розташованими приблизно на 2/3 висоти, відігнутими назовні вінцями, отвір досить широкий, дно відносно вузьке, поверхня чорна, добре лощена (інколи зустрічається орнамент у вигляді «підковок») або ж шорстка, нелощена, сіро-коричневого кольору чи зрідка хропувата, вінця нерідко орнаментовані по краю ямками, косими насічками, хропуваті посудини прикрашені по плічках розчленованим валиком; 2) опуклобокi або біконічні, з плічками, розташованими по середині висоти посудини, вінця досить великі, відігнуті назовні, орнамент — гладкий валик, виступ чи борозенка під вінцями, «підковки», поверхня чорна, лощена. На поселеннях горшки становлять переважну частину усіх керамічних знахідок.

Миски середньодніпровських пам'яток мають: 1) тулуб напівкруглого обрису, який закінчується прямими або ж трохи загнутими до середини вінцями; 2) опуклобокi або зрідка гострореберні плічка з невеликими, прямими, різко відігнутими назовні вінцями, які з внутрішнього боку мають 2—3 грані, денця високі, у вигляді піддону або ж звичайні,

плоскі; 3) гострореберний тулуб та високі прямі вінця, вертикальні або ж трохи відхилені назовні. Миски цих трьох груп переважно чорнолощені, коричневого кольору.

Частими знахідками є шорсткі конічної форми площки на піддоні.

На Середньому Придніпров'ї зустрінуті у значній кількості і кухлі з невеликими ручками, які повторюють профіліровку горщиків та мисок другої групи. Вони чорнолощені, відрізняються ретельною виробкою.

	Горшки	Миски	Кухлі	Чарки Плошки	Амфори
Полісся					
Верхнє Придніпров'я					
Середнє Придніпров'я					

Рис. 3.

Крім посудин, на придніпровських поселеннях виявлені покритки. Вони мають вигляд круглих глиняних дисків діаметром 10—25 см, товщиною 1—1,5 см. Один бік — лощений, другий — шорсткий. Деякі покритки орнаментовані з лощеного боку ямками.

Крім місцевої ліпної кераміки, на поселеннях Середнього Придніпров'я зустрічаються досить численні уламки античних амфор, головним чином елліністичного часу III—II ст. до н. е., а також амфори та незначні за кількістю фрагменти грецького столового посуду I ст. до н. е.—I ст. н. е.

Наведені дані свідчать, що, незважаючи на загальну зовнішню схожість, основні типи кераміки усіх трьох районів поширення ранньозарубинецької культури мають свої відмітні ознаки.

Причини вказаної розбіжності основних форм керамічного зарубинецького комплексу ще не з'ясовані. Здається цілком імовірним, що культури попередньої історичної доби не можуть при цьому не прийматися до уваги.

Розглянемо у цьому зв'язку головні форми кераміки попередніх культур (рис. 4).

Для поморської кераміки властиві горшки, миски, глеки-кухлі, покритки та підставки. Посудини мають лощену, шорстку або хрупавату поверхню чорного чи коричневого кольору. Зустрічається орнамент — пальцеві защіпи по плічках, розчленований валик, зигзагоподібні лінії по корпусу, інкрустовані білою пастою. Найчисленнішими є опуклобокі горшки з конічною шийкою, кльоші з хрупаватою поверхнею, призем-

куваті горшки з високим горлом. Поморські миски напівсферичної форми, майже без денць, з вигладженою поверхнею. Біля вінець є невелика кільцева ручка. Вінця прямі, нахилені до середини, відігнуті назовні. Глеки або кухлі (вони різняться лише розмірами) мають опуклобокий приземкуватий корпус, циліндричну шийку, велику плоску ручку⁴⁴.

Підгірська кераміка представлена горшками та мисками. Колір їх — коричневий, випал добрий, робота акуратна, поверхня шорстка або ж вигладжена. Для пізньопідгірського часу властиві опуклобокі горшки з плоским дном і відігнутими назовні вінцями, прикрашеними по краю ямками або косими насічками. Плічка розташовані найчастіше по середині висоти посудини. Розміри горшків найрізноманітніші — від 10 до 40 см по ширині плічок. Миски мають значний діаметр вінець у порівнянні з висотою, денце невелике, плоске, края вінець прямі або загнуті до середини.

Милоградська кераміка має багато спільного в орнаментатії та формах з ранньопідгірським посудом: форми горшків — яйцеподібні, шаровидні, дно їх — округле. Миски мали напівсферичну форму⁴⁵.

Скіфська кераміка представлена горшками, мисками, кухлями, покритками. Поверхні посудин сірого, коричневого та чорного кольорів, вигладжені. Для скіфського посуду, так само, як і для підгірського та милоградського, не характерне спеціальне огрублення, рустування поверхні — хропуватість. Горшки опуклобокі, витягнутих або широких пропорцій, з відігнутими назовні вінцями, орнаментованими ямками.

Миски пізньоскіфського часу невисокі, у порівнянні з денцем, мають великий отвір, вінця прямі або ж загнуті до середини, поверхня лощена, чорного або коричневого кольору.

Для цієї культури відомі також численні площки з конічним нелощеним корпусом на піддоні⁴⁶.

На майже усіх пізньоскіфських пам'ятках зустрічаються знахідки імпортованих посудин — античних амфор, столової кераміки.

Розглянута кераміка передзарубинецьких культур має деякі елементи, які є і в зарубинецьких керамічних комплексах. До них слід віднести горшки опуклобокої форми з конічною шийкою (відомі у Поліссі), горшки з хропуватою поверхнею та розчленованим валиком на шийці (Полісся та в незначній мірі — Придніпров'я), орнамент у вигляді розчесів зроблений нешироким штампом. Всі ці елементи походять від пізньопоморської культури. Вони найбільш виражені у Поліссі і в значно меншій мірі — у Придніпров'ї.

На Середньому Придніпров'ї — менше на Верхньому Придніпров'ї — були поширені нелощені опуклобокі горшки з відігнутими назовні вінцями, прикрашеними по краю ямковими заціпами або косими насічками. Тут також зустрінуті шорстки, конічної форми площки на піддоні. Вони походять від пізньоскіфського посуду, до складу якого входили також плоскі, лощені та орнаментовані з одного боку покритки. Твердження Д. О. Мачинського, що зарубинецькі середньодніпровські горшки «скіфського» типу не мають ніякого відношення до «зольничної» культури, оскільки посудини з подібною орнаментатією «були поширені в різних культурах останніх століть до н. е. в степовій, лісостеповій та південній частинах лісової Східної Європи»⁴⁷, не заперечує, а тільки підтверджує нашу думку тому, що саме на окресленій ним території була поширена у дозарубинецький час лише пізньоскіфська культура в різних її варіантах, одним з яких, очевидно, була і пізньопідгірська культура.

⁴⁴ В. Б. Никитина. Поморская культура, стор. 10, 11.

⁴⁵ О. Н. Мельникова. Вказ. праця, стор. 86.

⁴⁶ В. Г. Петренко. Вказ. праця, стор. 86.

⁴⁷ Д. А. Мачинский. Вказ. праця, стор. 7.

Проте якщо роль кераміки поморської культури, а також пізньоскіфської кераміки в утворенні частини зарубинецького керамічного комплексу більш-менш ясна, то цього не можна сказати про милоградську культуру. Орнаментация милоградського посуду близька до зарубинецьких орнаментів⁴⁸, форми з зарубинецьких простих горшків Верхнього Придніпров'я, не милоградські. Їх джерела слід шукати насамперед в пізньоскіфській культурі.

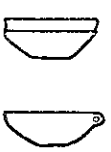

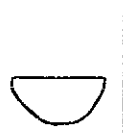

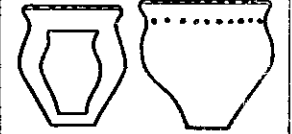

	Горшки	Миски	Кухлі	Плошки Чарки	Амфори
Піньопоморська					
Милоградська					
Підгірська					
Пізньоскіфська					

Рис. 4.

Що ж до лощених зарубинецьких горшків, то техніка їх виготовлення, а також в певній мірі форми походить від західної латенської культури. Як відомо, зв'язки із західним світом ще в дозарубинецький час були важливою рисою в історії лісостепових племен: «характерна особливість культури лісостепових племен передскіфського і скіфського періоду полягає в тому, що за всім своїм складом вона західна, глибоко пов'язана з усім світом Центральної Європи»⁴⁹. У зарубинецький час саме латенська культура була тією силою, яка визначала особливості усіх центральноєвропейських культур, незалежно від їх етнічного змісту. Вплив її на придніпровські культури, що видно з аналізу таких важливих елементів, як прикраси, лощена кераміка, був досить великий. Шляхи поширення цього впливу були різні — посередні і прямі.

Особливо яскраво вплив латену помітний на такій важливій частині зарубинецького керамічного комплексу, як миски.

Форми основних груп лощених мисок середньодніпровської зарубинецької культури прямо не виводяться з попередніх культур (пізньопоморської, пізньоскіфської, підгірської, милоградської). Їх можна вивести лише з мисок латенської культури⁵⁰. Особливо близькі латенським мискам матеріали Поянешти—Лукашівки — південного аналога

⁴⁸ Л. Д. Поболь. Вказ. праця, стор. 238.

⁴⁹ А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 238.

⁵⁰ J. Filip. Keltové na střední Evropě. Praha, 1956, табл. XIII, LXIII, LXV, CXX.

зарубинецької культури, найближче розташованої до території, заселеної кельтами⁵¹.

Отже, зарубинецька лощена кераміка є свідченням впливу латенської культури, причому на Середньому Придніпров'ї цей вплив відчувається особливо сильно. Прикладом цього є не тільки миски з гранованими вінцями, але й горшки веретеноподібної форми, відомі лише на Середньому Придніпров'ї (Корчувате, Пирогів), форми яких типові для кельтського посуду.

Фібули, предмети особистого вжитку. Про тісний зв'язок зарубинецького населення з латенським світом свідчить поширення фібул, які, на думку дослідників, складала невід'ємну частину кельтського одягу. Латенські фібули ще в дозарубинецький час набули популярності серед племен Центральної та Східної Європи. Відомі вони, а також місцеві їх варіанти в пам'ятках поморської, милоградської та пізньоскіфської культур. Так, в пізньопоморських могильниках знайдені численні середньолатенські та ковалевіцькі фібули, на скіфських пам'ятниках середньолатенські та духцівські, а на милоградських — ранньо- та середньолатенські фібули. Проте знахідки ці поодинокі, так само, як знахідки інших металевих кельтських виробів (браслети, кільця, амулети, зброя, ситули), які відомі в Придніпров'ї та Поліссі⁵².

У зарубинецький час фібули набувають досить значного поширення. Вони зустрінуті на багатьох могильниках і поселеннях цієї культури (всього їх відомо 333, з них на Поліссі знайдено 145, на Верхньому Придніпров'ї 130, на Середньому Придніпров'ї 58). Зарубинецькі майстри, освоївши виробництво фібул за латенськими зразками, створили оригінальну місцеву форму — фібулу скріпленої конструкції з трикутним щитком; такі фібули відомі в усіх трьох районах поширення ранньозарубинецьких пам'яток.

Найраніші типи фібул — з шариками на спинці та з вісілкоподібною спиною, знайдені в пам'ятках Середнього Придніпров'я та Полісся, мають аналогії в південно-західних районах поширення впливу латенської культури. Цей факт, поряд з іншими даними (зарубинецькі лощені середньодніпровські миски близькі до такої ж кераміки з Лукашівки, шпильки з ліроподібною голівкою, знайдені на Пилипенковій горі, подібні за формою до іллірійських)⁵³, свідчить, очевидно, про сильні зв'язки зарубинецької культури саме з південно-західною околицею латенського світу.

Античний імпорт. Численні амфорні уламки, знайдені на поселеннях Середнього Придніпров'я, свідчать про тісні торгово-економічні зв'язки придніпровського зарубинецького населення з античним Півднем, в першу чергу — з Ольвією. Можливо, саме цим слід пояснювати наявність в скіфо-античних поселеннях Нижнього Придніпров'я (Гаврилівка, Знамянка, Золота Балка), а також у самій Ольвії кераміки ранніх зарубинецьких форм (лощених мисок). Ми розглядаємо ці зв'язки як продовження тих тісних стосунків, які існували у населення Середнього Придніпров'я з античними містами Північного Причорномор'я у попередній, скіфський, час. Торговий обмін зарубинців був, таким чином, явищем традиційним; цей обмін існував вже, як показує датований амфорний матеріал, в найраніший період зарубинецької історії. Цікаво, що зарубинецьке населення Полісся і Верхнього При-

⁵¹ R. Vulpe. Săpăturile de la Pojenesti din 1949.— Materiale arheologice, m. I. București, 1953.

⁵² Ю. В. Кухаренко. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы.— СА. М., 1959, № 1, стр. 31—51.

⁵³ M. Parovitch-Pešikan. Les Illyries au contact des Grecs.— Archaeologia Jugoslavica, V. Beograd, 1964, стр. 61, 81.

дніпров'я, яке не входило до складу Скіфії, як свідчать археологічні матеріали, таких тісних зв'язків з античним світом не мало.

Висновки. Аналіз складових частин ранньої зарубинецької культури, а також порівняння їх з елементами культур попередньої історичної доби, які існували на зарубинецькій території, свідчить, що в створенні зарубинецької культури приймали участь місцеві племена: пізньопоморське населення басейну Прип'яті, милоградське, яке займало територію Верхнього Дніпра від Прип'яті до Березини, племена пізньоскіфського часу, які жили на Середньому Придніпров'ї (скіфи-орачі, підгірці). Культура цих племен мала свої характерні особливості. Саме вони в значній мірі визначили ті локальні ознаки в поховальному обряді, кераміці, влаштуванні жител, які відрізняють зарубинецьке Полісся від Верхнього або Середнього Придніпров'я. Просування племен пізньопоморської культури, які під тиском германців на рубежі III—II ст. до н. е. просувалися з Центральної і Південно-Східної Європи на схід і які відчували до того ж на собі в значній мірі вплив латенської культури, мало важливе значення для формування культури зарубинецької. Проте перебільшувати його не слід. Зарубинецька культура не була етапом в дальшому розвитку тільки поморської культури. Вона є продуктом змішання місцевого населення Придніпров'я з спорідненими західними племенами. Всі вони походили від праслов'янської тшинецько-комарівської культури доби бронзи, яка в дальшому своєму розвитку поділилася на кілька племінних груп. В наступну добу, в ранньому залізному віці етнічний процес набув характеру об'єднання. В результаті такої інтеграції і виникла нова культура на Придніпров'ї.

Серед дослідників немає єдиної думки про те, яка частина Придніпров'я була центром формування зарубинецької культури. На думку Ю. В. Кухаренка, таким центром слід вважати Прип'ятське Полісся. На цій підставі Ю. В. Кухаренко виключив із числа зарубинецьких пам'ятки південної частини Середнього Придніпров'я (поселення Зарубинці, Пилипенкова гора, Хмільна, Сахнівка, Межиріч, Суботів), оскільки вони «всім своїм культурно-історичним комплексом різко відрізняються від зарубинецьких»⁵⁴ (тобто прип'ятських.— Є. М.).

Якщо ж бути послідовними до кінця, то з тієї ж причини не можна вважати зарубинецькими також всі інші пам'ятки Середнього Придніпров'я, оскільки принципової різниці між матеріалами поселень Зарубинці або Пилипенкова гора та матеріалами зарубинецького, корчуватівського, пирогівського могильників чи пирогівського поселення побачити не вдається.

З тієї ж причини областю зарубинецької культури не можна вважати Верхнє Придніпров'я (пам'ятки типу Чаплина), не говорячи вже про південно-західні пам'ятки типу Лукашівка—Поянешти. Чи було Прип'ятське Полісся дійсно єдиним районом «чистої» зарубинецької культури чи, навпаки, слід вважати еталоном середньодніпровські пам'ятки типу Зарубинці — Корчувате? Нам здається, що тут двох думок не може бути. Оскільки існує зарубинецька культура, пам'ятки типу Зарубинців, тобто середньодніпровського типу, є єдиними, які цілком відповідають змісту цього терміну. Що ж до Прип'ятського Полісся, то воно «було околицею території зарубинецьких племен, найімовірніше — глухою околицею, де культура мала більш примітивний вигляд»⁵⁵.

Наявні матеріали дають можливість твердити, що зарубинецька територія в ранній час складалася з трьох районів: Середнього Придніпров'я, Прип'ятського Полісся та Верхнього Придніпров'я. Багато спільних рис культури об'єднують ці райони, що і дозволяє вважати

⁵⁴ Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура. — САИ, Д1—19. М., 1964, стор. 8.

⁵⁵ П. Н. Третьяков. Вказ. праця, стор. 219.

їх складовими частинами єдиної зарубинецької соціально-етнічної спільності.

Існуючі ж між ними відмінності дають певні підстави говорити про три культури, близькі між собою, проте все ж самостійні за особливостями свого походження, наявністю специфічних рис, різною історичною долею.

Дальша розробка цього питання буде, безперечно, сприяти його висвітленню.

Е. В. МАКСИМОВ

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

В науке существует несколько гипотез о происхождении зарубинецкой культуры, принадлежащей населению, жившему в лесной и лесостепной части Приднепровья около 2000 лет тому назад. Из них наиболее известны: 1) о местном происхождении этой культуры; 2) о привносном ее характере, об образовании культуры в результате миграции некоторых западных племен; 3) о происхождении зарубинецкой культуры в результате взаимодействия различных элементов.

Произведенный в статье анализ главных составных частей раннезарубинецкой культуры свидетельствует, что третья точка зрения, более верная, чем две других (местная и миграционистская), отражает историческую действительность. В сложении зарубинецкой культуры принимали участие местные приднепровские племена, смешавшиеся с пришлыми племенами западной позднепоморской культуры, испытавшей, в свою очередь, очень сильное влияние среднеевропейской латенской культуры. Зарубинецкая культура, однако, не является механической смесью различных элементов, а представляет собой явление новое, своеобразное, отражающее целый исторический период в развитии приднепровского населения.